

SZEMLE

STEFANO BOTTONI

MARIAN ÉS VASILE: KÉT PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETRŐL

Markó Béla: *Egy irredenta hétköznapjai (Lehallgatási jegyzőkönyvek, 1986. április – 1989. december).* Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2009, 488 oldal

Molnár János: *Szigorúan ellenőrzött evangélium. I. kötet.* Nagyvárad, Pártium Kiadó, 2009, 563 oldal

Az utóbbi években lendületet kapott a romániai magyar közéletben a múlt feltárása és értelmezése. Ennek a munkának egy különös területét alkotja a román kommunista rendszer állambiztonsága (Securitate) által termelt iratok, személyi dossziék közzététele és/vagy tudományos feldolgozása. Érdekes módon egy többé-kevésbé zárt kisebbségi közegben, ahol a kilencvenes években még valódi tabutémának számított a belügyi szervekkel való együttműködés, ez nem elsősorban „ügynöklisták” közzétételét jelentette. A volt állambiztonsági szervek irattárának 2000-ben kezdődő felszabadítását követően is csak igen vontatottan indult meg az átélt diktatúra bátrabb és megalapozottabb kibeszélése. A tudományos feldolgozások között kiemelném László Márton mikrotörténeti, filologikus pontosságú elemzését,¹ míg az értelmiségi közeget és a közéletet leginkább Könczei Csilla, kolozsvári antropológus által 2006-ban indított, egyszerre leleplező és elemző „szekusblogja” mozgatta meg, aki saját édesapja állambiztonsági dossziéján keresztül derítette ki számos erdélyi közszereplő ügynökmúltját.² A *Transindex* portál kezdeményezésére néhány újságíró, elemző és politikus is közzétette saját állambiztonsági dossziéját, kommentár és magyarázat nélkül.³

Annak ellenére azonban, hogy már jónéhány dosszié közzétételén vagyunk túl, különös eseménynek számított, hogy 2009 elején és majdnem egyidőben, az 1990 utáni erdélyi magyar közélet két legbefolyásosabb szereplője, Markó Béla RMDSZ-elnök és Tőkés László református püspök, EP-képviselő nyilvánosságra hozta saját „állambiztonsági” múltját. A két kötet elsősorban szimbolikus üzenetet hordoz saját közösségük (és természetesen a szavazók) számára: a múltfeltárástól nem szabad félni, abból nem meggyengítve, hanem lelkileg megerősödve kerülhet ki egy kisebbségi társadalom. Megjelenésük időzítése sem véletlen. A szerzőket bizonyára inspirálta az 1989-es forradalmi események közelgő huszadik évfordulója. Az iratok közzétételét egyfajta számadásnak tekintik, amin keresztül lezárható mindaz, ami a köteteket megelőzte: csend, hallgatás és – a falak mögött – sötét in-

szinuációk és vádaskodások sora. Ezek voltunk mi, és ilyen világban éltünk – üzeni Markó Béla és Tőkés László az utókornak.

A recenzens első és nem könnyű feladata a műfaj meghatározása. A két kötet eltér egymástól koncepciójában és felépítésében is. Markó – alias *Marian* célszemély – egy rövid bevezetővel ellátott, lábjegyzetek és egyéb kommentárt/útmutatót nélkülöző, bő 400 oldalas „spontán láttelelet” tár az olvasó elé, amely telefon- és lakáslehallgatási jegyzőkönyvekből, illetve néhány operatív állambiztonsági elemzésből (tehát nem ügynöki jelentésből) áll. Ezzel szemben Tőkés László megbízásából Molnár János református lelkész, egyháztörténész nemcsak *Absolventul Vasile*, azaz Tőkés Lászlónak és családjának 1973 és 1989 közötti megfigyeléséről ad számot. A tervezett sorozat első kötete ambiciózusabb célt tűz ki maga elé: a romániai református egyházat érintő állambiztonsági tevékenység kendőzetlen feltérképezését.

Kezdjük tehát Markó Béla „önéletrajzi” ecsetvonásaival. Elmondása szerint a szerző egy több mint 1200 oldalas állambiztonsági anyagból válogatta ki a kötetben szereplő, 1986. április 17. és 1989. december 16. között született feljegyzéseket. Az időintervallum rövidege miatt nem túlzás állítani – a szerzőt követve –, hogy Ioan Grama százados, a Maros megyei Securitate operatív tisztje és annak helyettesítője egyfajta személytelen naplót vezet az általa megfigyelt személyekről. A szekusok „krónikásként” követik több éven keresztül egy szűk értelmiségi közeg legapróbb tevékenységét. Bevezetőjében a szerző tömören összefoglalja a dossziékutatással kapcsolatos élményeit (egy lehallgatási dossziéből „mindent meg lehet tudni, és semmit sem” – 8. p.) és a múlttal való szembenézés buktatóit. Noha több érdekes élettörténeti mozzanattal gazdagodunk (az állambiztonsági valósággal való megismeréséről ír, amikor 1972-ben magyar–francia szakos egyetemistaként és a Gaál Gábor Irodalmi Kör elnökeként szervezési kísérletet hárít), a szöveg elsősorban aktuálpolitikai üzenetet közvetít, emberjogi megközelítésben bírálva az elmúlt és a jelenlegi politikai rendszer (és titkosszolgálatának) visszaéléseit az állampolgárok személyes adatainak kezelésében. Markó utalásainak címettje alighanem az ádáz korrupcióellenes harcáról elhíresült Monica Macovei volt ügyész és igazságügyi miniszter, valamint Traian Băsescu államfő lehetnek.

A bevezető tanulmány ugyanakkor komoly, részben módszertani és részben tartalmi jellegű hiányérzetet ébreszt. Nem világos például a közölt iratok válogatásának kritériuma (mi maradt ki a dokumentumgyűjteményből? és valóban 1986-ban veszi csak kezdetét a lehallgatás? mi előzi meg?), de még feltűnőbb a kötetben az állambiztonsági iratok megszokott „koronatanúinak”, az ügynököknek a hiánya. Nehezen elképzelhető ugyanis, hogy a Markó Béla és baráti/szakmai környezetét érintő totális, néha nyílt és agresszív megfigyelést végre lehetett volna hajtani beépített személyek nélkül, ki-

zárólag „technikai eszközök” segítségével. Mivel e körülménynek több oka is lehet (például a szerző ezirányú szemérmessége, a levéltári dokumentáció hiányosságai), nem ártott volna tisztázni a válogatás módszertanát és bővebben reflektálni a múlttal való szembenézés esetleges „(ön)korlátaira”. Annál is inkább, mert néhány éve egy bukaresti napilap munkatársa betekintést nyert Markó figyelődossziájába, és több fontos megállapítást közölt leleplező szándékú cikkében, szívélyesnek nevezve a költő és a vele foglalkozó (a már említett Grama százados) kapcsolatát 1983 és 1985 között.⁴ Valaminek azonban történnie kellett, mivel 1985 végén a tiszt azt javasolta feletteseinek, hogy Markó telefonját hallgassák le, és a célszemélyt folyamatos ellenőrzés alá helyezzék. Ez a döntés eredményezte a kötetben szereplő többszáz lehallgatási jegyzőkönyvet.

A „Cotidianul” által már nyilvánosságra hozott információk mellőzése nemcsak azt a látszatot kelti, hogy a szerző számára kellemetlen részleteket tárt fel (pontosabban, kísérletet tett erre, mivel később a CNSAS megvonta az újságírótól a kutatói engedélyt), hanem megnehezíti az iratok értelmezését is. Az állambiztonság ugyanis tudatosan használta fel a korábbi „kapcsolatfelvételt” Markó személyének kompromittálására: az 1987-es intézkedési terv szerint „mivel a célszemély személyesen is ismeri a nyomozótisztet, (néhányszor már behívatta, hogy megismerje és kihallgassa bizonyos események kapcsán), továbbra is keresni fogja, hogy azt a látszatot keltse, mintha a célszemély a szekuritáté forrása lenne, másrészt pedig figyelmeztetni is fogja, hogy ismerjük a tevékenységét, a nézeteit, és ha ezeken nem változtat, viselnie kell majd a törvényes következményeket” (69. p.).

Mivel vádolja Markót a Securitate a nyolcvanas évek második felében? Gyakorlatilag azzal, amivel minden „körön belüli” romániai magyar értelmiségit: a magyar nemzeti kultúra ápolása, az anyaországgal való kapcsolattartás nem jelent számukra mást, mint burkolt irredentizmust. A „bizonyítéknak” szánt szövegek azonban alkalmatlanok bármilyen komoly bizonyítómunkára. Telefonon ugyanis gyakran kódolt üzenetek formájában folyik a beszélgetés, míg a szobahallgató készülék gyakran csak beszélgetésfoszlányokat képes rögzíteni. A lakáson túl sokan tartózkodnak, néha mindenki egyszerre beszél, vagy egyszerűen a konyhába vonul a társaság (talán sejtik, hogy lehallgatják őket?). Gyakran fordul elő olyan név (vagy inkább becenév), akiről még az ügyben tapasztalt tiszt sem hallott, ekkor lázas – gyakran eredménytelen – felderítésbe kezd az állambiztonság. A kétszer – magyarból románra az állambiztonság által, majd románból magyarra Váli Éva által – visszafordított lehallgatási jegyzőkönyvek olvasása nem intellektuális élmény, de roppant tanulságos mentalitásrörténeti olvasmány.

A kötetben szereplő jelentések kitűnően ábrázolják a nyolcvanas évekbeli romániai városi értelmiségi közeg hétköznapijait. A szinte eseménytelen élet várakozással, híresztelésekkel, pletykákkal töltődik fel: ezek az apró élmé-

nyek alakítják Markónak és szűkebb környezetének (Gálfalvi György, azaz „Gherasim” célszemély, Tompa Gábor, Kovács András Ferenc, a vásárhelyi lapok szerkesztői) akkori valóságképét. Ehhez az élményvilághoz tartozik a mai szemmel nézve bátornak tűnő, de az uralkodó ideológiai légkörben – ahol minden irredenta, ami magyar – *már* szinte ártatlan politizálásuk (például a magyar-román viszony romlásáról, a kolozsvári konzulátus bezárásáról, a magyar diplomaták elleni provokációkról, a román vezetés ellen szervezett budapesti tüntetésekről folytatott beszélgetések). Fontos szerepe van a baráti látogatásoknak, amelyek a polgári társadalmi élet szimulakrumává válnak egy atomizálódó közegben, és alkalmat adnak politikai és személyes híradásra (ki és mikor „megy el”, ki marad – döbbenetes, hogy 1986 után mennyire válik központi témává a kivándorlás gondolata). Markó és környezete idejük tekintélyes részét a mindennapi gondok megoldásával töltötték: sokat olvasunk a kiszabott benzinadag gondos beosztásáról, a háztartási cikkek és a hús beszerzéséről. Ebben a „rendkívüli mindennapiságban” a (természetesen Romániában töltött) nyaralás alkalmával is a kellemes összefonódik a hasznossal: sok ezer erdélyi magyarhoz hasonlóan Markóék Nagyváradra és környékére utaznak elsősorban azért, mert ott fogható a magyar tv-adás, ami szabadságélményt és tájékoztatást nyújt számukra (277. p.). Ehhez kapcsolódik a Magyarországhoz való viszony kérdése. Az iratokból is jól látszik, hogy 1988-ra a „csendes odafigyelést” egyre feszültebb várakozás és elvárás váltja fel. Minden fontos, lényeges és *igaz*, amit a magyar rádió sugároz; a magyarországi nyilvánosságba való virtuális megjelenés a kis értelmiségi közösség számára több mint szakmai siker: életjel.

A mindennapokat azonban a „hazai” társadalmi normák alakítják. Markó közéleti tevékenységében annak az ambivalens diskurzusnak a nyomaira bukkanunk, amelynek működését Lőrincz D. József elemezte.⁵ A lehallgatott beszélgetésekből jól látszik Markó egyre következetesebb „ellenzéki” tevékenysége a nyolcvanas évek második felében. A lapszerkesztő és költő 1989-ben már politikusi szemmel nézi a valóságot; gúnyt űz a hivatalos szervekből, miközben tudatosan ápolja a kapcsolatot pályakezdő irodalmárokkal, lapszerkesztőkkel, segíti és bátorítja őket, baráti körét ápolja és bővíti. Ugyanakkor roppant érdekes megfigyelni az *Igaz Szóban* folytatott szerkesztőségi életét. Markó számára azért fontosak az itt folytatott beszélgetések szerkesztőtársaival, mert felmérheti az aktuális politikai vonalat, értesülhet a legfrissebb irodalompolitikai eseményekről, és – nem utolsósorban – büntetlenül feszegetheti a hatalom türelmét. Az *Igaz Szó* által hetente megrendezett író-olvasó találkozó felelőseként Markó több félreállított és üldözött ellenzékinek tartott értelmiségit hív meg (például Visky Andrást, Illyés Kingát, Ferenczes Istvánt). A folyamatosan szűkülő közéleti tevékenységet az irodalmi kör „felpörgetésével” pótolja. A mai olvasó nehezen tudja elképzelni, hogy mekkora fontossággal bírt egy atomizálódó kisebbségi közegben a

rendszeres, félig-meddig kötetlen találkozásnak, eszmecserének a lehetősége. A párttag Markó az irodalmi kör védelmében vállal első ízben komolyabb konfliktust Hajdu Győzővel, aki 1988-ban megrovásban részesíti Illyés Kinga meghívása miatt. Az ügyben illetékes Maros megyei állambiztonság megbízza Bătagă alezredest (akinek a párttitkár édesapját Hajdu még a magyar autonóm tartományi időkből ismerte), hogy „beszéljen Hajduval, az irodalmi kör meghívottaival kapcsolatosan” (310. p.).

Ennek ellenére a főnökéhez fűződő viszonya nem egyértelműen negatív. A nyolcvanas évek második felében mindenki számára világos volt, hogy milyen érdekeket képvisel az 1984-ben KB-póttagnak kinevezett Hajdu (aki – milyen abszurdnak tűnik! – maga is az állambiztonság célszemélye volt „Graur” fedőnéven). Beosztottjai ekkor már pontosan tudták, mit és hogyan kell/lehet közölni és megbeszélni Hajduval, mit „intézhet el” magas bukaresti összeköttetései révén, és miben *nem* számíthatnak rá. Néha egyet is lehet vele érteni: a legjobb példa talán Hajdu és Markó „politizálgatása” 1988. szeptember 27-én az *Igaz Szó* szerkesztőségében, amelyben együtt szidják Szűrös Mátyást, aki nemrég Kovászna megyébe látogatott és ahelyett, hogy valós problémákat vetett volna fel, „buldózerekről” beszélt (287. p.). Noha Hajdu természetesen jóval „vonalasabb”, mint szerkesztőtársa, fontos megjegyezni, hogy akkor (még) nem számít körön kívülnek, tapasztalatának és pozíciójának köszönhetően egyfajta tekintélyt élvez.

Markó ambivalens magatartása hozzájárul ahhoz, hogy szelíd „irredentizmusa” nem von maga után súlyos következményeket. Ugyanakkor ez nem jelenti a megfigyelés feladását. Markó életének nyomkövetése egészen a forradalom kitöréséig tart: az utolsó lehallgatást december 14-én rögzítik (448. p.), míg az utolsó terjedelmes elemző feljegyzést Markó ellenséges tevékenységéről Grama százados december 16-án gépeli. Operatív felhasználását valószínűleg csak az állambiztonsági munkában közbeszóló nagytörténelem akadályozta meg...

Molnár János könyve külön részletes kritikát érdemelne, így jelen írásban néhány módszertani megjegyzésre és Tőkés László állambiztonsági dossziéjának (14–135. p.) elemzésére szorítkozom. Először is, minden elismerést megérdemel Molnár alapos feltáró munkája, amely fontos kiindulópont és referencia a további egyháztörténeti kutatások számára. Erre égető szükség is van, mivel az erdélyi magyar történelmi egyházak 1945 utáni történetének feldolgozásában súlyos mulasztások történtek az utóbbi 20 évben, és nagy a felhalmozott lemaradás a magyarországi (Várszegi Asztrik, Szabó Csaba, Balogh Margit), valamint román (Cristian Vasile) történetíráshoz képest. A tudományos igényvel összeállított jegyzetapparátus visszakereshetővé teszi a kötetben idézett iratokat, és a lábjegyzetben közölt kiegészítő információk tájékoztatják az olvasó tájékozottságát.

A kötet jelentőségét mégsem a gondos lábjegyzetelés jelenti. A könyv nem rejtett célja ugyanis a romániai református egyház belső átvilágítása, a kompromittált, sok esetben ma is magas funkciót betöltő személyek leleplezése és pszichikai nyomás alá helyezése. A tisztánlátást sürgető szerző – aki maga is *szenvedő szereplője* az általa rekonstruált eseményeknek – arra kíváncsi, hogy kiket és hogyan építettek be az egyházba, milyen feladattal bízták meg őket, és mekkora sikerrel foglalkoztatták az egyre bővülő hálózatot (az 1980-as években a Securitate azt tervezte, hogy beszervezi az összes protestáns teológushallgatót és jövődóbeli papot; az ambiciózus terv csak részben sikerült). Fontosnak tartom a szerző egyik sarkalatos megállapítását: mivel a kötetben szereplő többtucatnyi informátor nem elkötelezett kommunista, hanem szabad gondolkodású ember, erkölcsi felelősségük még súlyosabb. Az el nem kötelezett személyeknek ugyanis megadatott (volna) a választás lehetősége. A rajtuk keresztül szerzett információk mennyisége és minősége miatt a református egyházon belül működő, valóban döbbenetes méretű ügynöki hálózatnak óriási szerepe volt az állambiztonsági munkában. Papp László „Păun” püspök, Rapp Károly „Enyedi Zoltán” evangélikus teológiai tanár, Gálffy Zoltán „Bibliotecarul” teológiai tanár, Kozma Tibor „Dombi Lajos” teológiai tanár, Izsák Vilmos „Incze Walter” unitárius teológiai tanár, Fazakas Sándor „Herman” püspöki titkár és sokan mások (nem utolsósorban dr. Bartha Tibor „Stelian” orvos, akit 1985-ben a román állambiztonság tudatosan épít be a Tőkés családba) közreműködése nélkül a teológiai felkészültséggel nemigen rendelkező Securitate-tisztek soha nem nyerhettek volna mélyebb betekintést egy-egy kisebbségi egyház legbelsőbb ügyeiben. A magyarországi olvasó csodálkozva szemlélheti a szerző (és megbízója, Tőkés László) eljárását: az ügynököknek itt nemcsak fedőneve, hanem sok esetben polgári neve is fel van tüntetve. Molnár részben a levéltárat felügyelő testület, a CNSAS döntései alapján, részben *saját kutatói tapasztalata* alapján azonosítja az érintetteket. Ez egyszerre bátor kutatói attitűdöt és a magyarországitól eltérő jogi környezetet tükröz.

Absolventul Vasile – azaz Tőkés László, végzős teológushallgató kb. 1975-ben magára vonja a román állambiztonsági szervek figyelmét, és egyfajta ideális célpontként jellemezhető: családját, elsősorban a kiterjedt nyugati és magyarországi kapcsolatokkal rendelkező teológiatanár édesapját már évek óta figyelik, a fiatal Tőkés László pedig harcos és hajthatatlan „magyar nacionalista”. A Securitate 1982-ben, vagyis az „Ellenpontok-ügy” kipattanása után még szorosabbra fogja a célszemély ellenőrzését. Kiderül ugyanis, hogy Szócs Géza azzal bízta meg a Désen szolgáló segédlelkészt, hogy tanulmányt készítsen a romániai református egyház „valós” helyzetéről, de nem közölte vele, hogy pontosan *hova* kívánja elhelyezni azt (20. p.). Annak ellenére, hogy emiatt a kellemetlen félreértés miatt Tőkés meg is szakítja a kapcsolatot Szóccsal, az állambiztonság elhatározza a fiatal lelkész elmozdítását a Kolozs

megyei városból. Itt veszi tulajdonképpen kezdetét Tőkés Lászlónak és kiterjedt rokonságának konfrontációja a román belügyi szervekkel. A következő években folyamatosan elmélyülő és elmérgesedő harc immár több fronton zajlik: a hetvenes évekbeli polémia a református egyház helyzete körül a nyolcvanas évek első felére áttérjed a nemzetiségi kérdésre. A posta felbontásával megbízott 0544. katonai egység 1983-ban a következőt jelenti Tőkésről: „Valahányszor felvetődik valami probléma az erdélyi magyarsággal kapcsolatban, ez rögtön egy szondázó jellegű levelet küld 50-60 ismerősnek” (23. p.). A Markóval kapcsolatosan idézett ambivalens magatartás Tőkés László esetében csak sporadikusan lelhető fel; minimális védettséget csak édesapja tanári pozíciója nyújt egészen az 1983. novemberi nyugdíjazásáig. Tőkés László tevékenysége mindenesetre *veszélyes*: az ambivalens diskurzusban élő integráltabb romániai magyar elit egészen 1989-ig utasítja el a hozzá való közeledést: egy 1988-as ügynöki jelentés szerint „célszemély felvette a kapcsolatot Sütő Andrással, aki elhárította a közeledést, mondván a papsággal nem foglalkozik. Ezért most Kányádi Sándorhoz fordul” (92. p.). Tőkés saját küldetésének érzi a diktatórikus hatalom terveinek megzavarását, mégis óvatosságának hiánya annak közvetett bizonyítéka lehet, hogy a nyolcvanas évek kemény román diktatúrájába is némi diszkurzivitás szorul. Az „Ellenpontok” utáni korszakot ugyanis nem a durva, közvetlen állambiztonsági beavatkozás, hanem az egyre bonyolultabb operatív játszmák jellemzik: mindennek része a fokozódó pszichológiai hadviselés, a hízelgés (Tőkésnek még útlevelet is kínálnak az USA-ba, hogy doktoráljon le ahelyett, hogy nemzetiségi problémákkal foglalkozzon – 93. p.), a tudatos megtévesztés (például környezetével elhíttetni, hogy Tőkés László *nekünk* dolgozik), a zsarolási technikák alkalmazása, a propagandaháború (például a külföld „helyes” tájékoztatásáért folytatott verseny). A szekusok igyekezete ellenére a ceaușescui rendszer sem monolitikus, a különböző hatalmi szinteken mozgó emberek viszonyát zavarbaejtő kuszaság jellemzi. Molnár János szerint Tőkés László tevékenysége abszurdba illő egységet teremt: „Ilyen még nem volt Désen, hogy a rendőrök és párttagok is kezdtek templomba járni, ezért magas rangú rendőrök és párteberek javasolták nekik (a lakosságnak – SB), hogy menjenek minél többen reklamálni az egyházi és állami szervekhez” (33. p.). Molnár János kötetéből kirajzolódnak – például Tőkés 1986-os temesvári kinevezése alkalmából – azok a református egyházon belüli politikai és személyi konfliktusok is, amelynek sűrű keresztmetszetét még a „mindent tudó” állambiztonság sem volt mindig képes követni (52. p.). Az 1989-es forradalom jövendőt kutatói számára pedig kötelező olvasmánynak szánom az utolsó megfigyelési év krónikáját: nemcsak azért, mert Tőkés ekkor már valóban „érzi, hogy Románia körül szorul a hurok” (101. p.), ennek megfelelően egyre tudatosabban cselekszik és nagyobb kockázatot vállal, hanem azért is, mert az állambiztonsági apparátus válságát tükrözi. Legjobb példa erre Salamon Ru-

dolf székely származású, de osztrák (tehát *nyugati!*) állampolgárságú újságíró interjúja, amely november 19-én készül Tőkés temesvári lakásán a drasztikus állambiztonsági intézkedések dacára (125. p.). Ebből a szempontból Molnár feldolgozása legalább annyi kérdőjelet hagy nyitva, mint amennyi válaszra képes, de ez semmit nem von le könyvének dokumentumértékéből.

Jegyzetek

- ¹ Máthé János: *Magyarhermány kronológiája (1944–1964)*. (Közreadja László Márton, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2008).
- ² L. <<http://konceicsilla.egologo.transindex.ro>>.
- ³ Kacsó Sándor, Bányai Péter, Kelemen Hunor, Toró T. Tibor és Nicolescu Tóni anyaga-
it I. <<http://adatbank.transindex.ro/belso.php?k=18>>.
- ⁴ Mirela Corlatan: Dosarul lui Markó, protejat de CNSAS. *Cotidianul* 29 august 2005. Az újságíró szerint 1983–85 között az állambiztonság komoly kísérletet tett Markó Béla beszerzésére. Az *Igaz Szó* szerkesztőjétől például 1984 júniusában segítséget kértek a Sepsiszentgyörgyön rendkívül feszültté vált magyar–román viszony elemzésében, aminek Markó írásban is eleget tett.
- ⁵ Lőrincz D. József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. (Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 2004).